

Szükségszerűség vagy véletlen¹

Az I. világháború kitörésének százéves évfordulóján megszorodtak a világháborúval kapcsolatos publikációk. Nem volt ez másként Szerbiában sem, erről a Világtörténet több cikkben is beszámol. A szerb történészek úgy vélték, hogy országukat támadás éri a világháborús felelősség és az I. világháború előtörténete kapcsán újraindult vita során. A szerb álláspont védelmében a legkülönbébb műfajokban nyilvánultak meg a kutatók: a tudományos monográfiáktól kezdve a szélesebb tömegeket elérő újságcikkeken át a rádió- és tévészerelésekig. A kérdés olyannyira fontos volt Szerbiában, hogy nagy figyelmet fordítottak a közvélemény folyamatos tájékoztatására, a napisajtó és az elektronikus hírközlő eszközök állandóan napirenden tartották. A történelmi emlékezet alakítására is nagy súly helyeztek, ezt célozták többek között a Gavrilo Princip emlékének emelt szobrok.

A most ismertetendő mű is a szélesebb olvasóközönséget célozta meg, műfajilag történelmi esszének lehet tekinteni (lábjegyzeteket sem tartalmaz). Szerzője azokat a főbb folyamatokat kívánta bemutatni, amelyek végső soron elősegítették a háború kirobbanását. Az *Európai háború 1914 – szükségszerűség vagy véletlen* abból a premisszából indul ki, hogy a háború jelensége beleépült az európai népek politikai filozófiájába, vagyis egyfajta módszer. Az 1914-ben kezdődő háború az addigi gyakorlat folytatásának tekinthető. A háború – szögezi le a szerző előszavában – az egyik legnagyobb gáztett az emberiséggel szemben, mert ilyenkor figyelmen kívül hagyják a hosszú idő alatt kialakult univerzális emberi értékeket.

A kötet írója, Nikola B. Popović professzor elsősorban a szerb (jugoszláv)–orosz (szovjet) kapcsolatokat kutatta, több könyve jelent meg ebben a témakörben (például *Szerbia és a cári Oroszország*, 1994, 2007, *Jugoszláv–szovjet viszony a II. világháborúban*, 1988, *Szerbek az orosz polgárháborúban*, 2005). Popović az I. világháborúval is régóta foglalkozik, 2012-ben angolul jelent meg az I. világháborús monográfiája (*The Serbs in the World War I: 1914–1918*).

Az esszé bevezetőjében Popović rövid historiográfiai bevezetést nyújt, leginkább olyan kutatókra utal, akik a szerb álláspont mellett állnak. Ő is hangot ad annak, hogy a világháború iránti felélenkült érdeklődést nem a tudomány szempontjai motiválják, hanem a politikáé. Így volt ez korábban is, hiszen az első számú vitatott kérdést, vajon ki is a felelős a háborúért, rögtön a harcok kirobbanása után vizsgálni kezdték. Hosszú időn keresztül a háború kirobbanásáért viselt felelősség kérdését összekötötték a sarajevói merénnyel.

1 Popović, Nikola B.: *Evropski rat 1914*. Beograd: Fondacija Radost–Predstavništvo Republike Srpske u Srbiji, 2014. 109 p.

A merénylet másnapján Bécsben már „tudták” a választ, mert logikájuk szerint, aki a merényletért felelős, az a felelős a háborúért is. A világháború idején propagandacélokra mind egyik hatalom összeállított egy „színes” könyvet, amelyben dokumentumokkal igyekezett a saját álláspontját alátámasztani. A háború után a forráskiadások folytatódtak, újabb sorozatok láttak napvilágot.

A két világháború között megjelentek a szereplők, a politikusok és a hadvezérek memoárjai. Különösen nagy jelentőségű Conrad von Hötzendorf tábornagy, az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje vezérkari főnökének (1906–1917) 1921–1925-ben megjelent ötkötetes memoárja. Conrad az első kötetben leírja Ludwig von Moltkéval, a német vezérkari főnökkel 1907-ben folytatott tárgyalását, melynek során kifejtette, hogy a Monarchiának biztosítania kell maga számára az ellenőrzést az Adriai-tenger, a Balkán-félsziget, a Földközi-tenger és Észak-Afrika egy része felett. Moltke válaszában megjegyezte, hogy a Szerbia elleni támadás egy nagy háború szikrája lehet, mert Oroszország a kis állam mögé áll, és így Németországot is bevonják a háborúba. A memoár negyedik kötetében pedig végigkövethető a háborúra való készülés mechanizmusa. Bernhard von Bülow egykori német kancellár visszaemlékezései (1930–1931) pedig azt bizonyítják, hogy Németország megakadályozhatta volna a háborút. (Bülow munkája nem aratott sikert, megjelenése után támadások indultak ellene.)

A politika szempontjai a II. világháború után is jelen voltak a történetírásban. A hidegháború – amely ma is tart, s csalódás azt hinni, hogy 1989–1991 táján lezárult, szögezi le a szerző – hatással volt mindkét katonai tömb múltértelmezésére. Oroszországot továbbra is állandóan felelősnek tartották a háború kitöréséért. A revizionista történetírói szemlélettel először A. J. P. Taylor szállt szembe, mikor azt állította: Bécsben döntötték el, hogy a szarajevói merényletet felhasználják a háború kirobbantására. Fritz Fischer pedig megdöntötte azokat a téziseket, miszerint Németország védelmi harcot folytatott fennmaradásáért, nem Németország robbantotta ki a háborút, valamint – miként a II. világháború is – a háború nem felel meg a német történelmi hagyományoknak, az véletlen volt.

A mai történelemátértelmezőkkel a nemzetközi szintéren többek között Sean McMeekin vette fel a harcot, aki elutasítja azokat a nézeteket, hogy Szerbia és Oroszország a felelős a háborúért (ezt fejtette ki Christopher Clark könyvével kapcsolatban is), valamint azokat a párhuzamokat, melyeket újabban az Ifjú Bosznia és az Al Kaida között vontak (például Margaret MacMillan). Gerd Krumeich pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a hidegháború után Németország ismét hatalmi tényezővé kíván válni, ezért kerül sor történelmi szerepének átértékelésére is.

A historiográfiai bevezetést követően fejt ki a szerző az előfeltevésként már az első oldalakon felvetett állítását, miszerint a háború az európai államok közötti viszonyok rendezésének, a gazdasági érdekek megvalósításának egyik módja. Célja, hogy felvázolja, miként jutottak el Európa népei az egész kontinenst átfogó háborúig. A középkori összeütközéseket lokális háborúknak tekinti, az oszmánok előrenyomulása a Balkánon egészen a Dunáig és a Száváig nem vezetett semmilyen közös európai akcióhoz. Csak a 17. század végén vállalkoztak az európai hatalmak arra, hogy kiszorítsák az oszmánokat. A 16–18. században Európa több részén háborúk folytak, és az Újvilág felfedezésével az európaiak más földrészeken is vívtak háborúkat. Az európai hatalmak közül a Habsburg Birodalom és a német államok kimaradtak a gyarmatosításból, s mint később bebizonyosodott, ez is hozzájárult az I. világháború kitöréséhez. Ugyanakkor másik meghatározó tényezőként a 18. században a német államok közül kiemelkedett az agresszívan militáns Poroszország. Fokozatos erősödése és növekedése a 19. században megfigyelhető, csúcspontját a német egyesítéssel érte el.

Az I. világháború kitörésében az ekkor kialakuló porosz rendszer és militarizmus is nagy szerepet játszott.

A 18. század egészében harcok zajlottak Európa-szerte, ezek azonban nem voltak olyan mértékben átfogóak, hogy európai háborúnak lehessen őket nevezni. A Balkán szempontjából kiemelkedő jelentőségűek voltak az oszmánellenes háborúk, Oroszország balkáni szerepvállalása és megjelenése a szorosokban. Ugyanakkor, amikor lehetősége lett volna, a cári birodalom nem űzte ki a törököket a félszigetről a 18. század végén, így módon lehetővé vált, hogy a Török Birodalom újabb száz évre az európai erőegyensúly része maradjon.

Az első európai háború a francia forradalom után kibontakozó kontinensnyi méretű összeütközés volt. A háború logikája a francia hadsereget a szülőföldről idegen területekre vitte, majd a burzsoázia is támogatta újabb területek, valamint az európai hegemonia megszerzését. Napóleon idején Franciaország Nyugat-Európa legerősebb hatalmává vált, azonban Napóleon még nagyobb dominanciára vágyott, a kontinentális zárlattal meg akarta törni Angliát, és hadat indított Oroszország ellen. Az oroszországi vereség nem jelentette volna feltétlenül Franciaország európai hatalmának végét, de miután a koalíciós hadseregek elfoglalták Párizst, új korszak kezdődött Európában. Európa új urai – mindenekelőtt az orosz cár és az osztrák császár – megsemmisítették a megelőző években létrejött változásokat. A bécsi kongresszus a legitimitás és a monarchikus rend visszaállításának diadalát hozta, helyreállt a status quo. A katonai összecsapások egymásutánisága, a háborúk kiterjedése, nagysága, ideje indokoltta teszi, hogy a napóleoni háborúkat európai háborúnak tekintsük. Mindehhez hozzájárul, hogy mindegyik állam ellen indított – lokálisnak tűnő – háború esetében ugyanaz volt a cél: a dominancia megszerzése.

A szent szövetségi rendszer a béke megőrzésére törekedett. A korszakban indult meg a nemzetek kialakulása, ami a következő 200 évre meghatározónak bizonyult, s hatása ma is érezhető. Ekkor alakult ki az egy nemzet, egy állam, egy uralkodó koncepciója. Az ekkoriban felgyorsuló ipari fejlődés logikájából következett a német egység megvalósításának szükségessége. Friedrich List már 1841-ben bebizonyította a szétaprózódottság hátrányait, s 1848–1849-ben meg is indult a harc a vezető szerepért a német egység létrehozásában. A német állami egység Poroszország vezetésével valósult meg, amely vérrel és vassal teremtette meg azt. Egy agresszív ideológia hirdette az állandó gazdasági előretörés szükségességét, és az imperialista politika fenyegette az európai birodalmakat.

A porosz–francia háború után, 1871-ben létrejött Német Császárság már Európa legerősebb állama volt. Németország a berlini kongresszuson, az új balkáni államhatárok kialakításakor is meghatározó szerepet játszott. Oroszország viszont befolyásának gyengülésével volt kénytelen szembenézni. Az orosz külpolitika levonta a következtetést: meg kell akadályozni az angol ellenőrzést a tengersizorsok felett, valamint elejét kell venni, hogy a Monarchia tovább terjeszkedjen a Balkánon és függésébe akarja vonni Szerbiát és Montenegrót. A kongresszuson a Monarchia gyarapodást könyvelhetett el: bevonulhatott Bosznia-Hercegovinába, ez azonban oda vezetett, hogy – hosszú távlatokat tekintve – megindult a Habsburg-állam felbomlási folyamata. Egyrészt megnövekedett a szlávok aránya, másrészt a tartományal a szerbkérdés is megjelent a birodalomban.

A következő években lezajlott –1907-ig tartott – a katonai blokkok kialakítása (három szövetség, antant). 1890-ben II. Vilmos került a trónra, s vele együtt teret nyert a terjeszkedés politikája (*Drang nach Osten*). Az új célkitűzések, párosulva a pángermán eszmékkel, Németország európai dominanciáját hirdették meg, s a többi nagyhatalomnak másodlagos szerepet szántak (az angol tengeri hatalom visszaszorítása, a francia gyarmatok elvétele, Oroszország gyengítése Ukrajna és Lengyelország elcsatolása által, a Török Birodalom ki-

szorítása a Balkánról, közel-keleti hódítások). A tervek végrehajtásának eszköze csak a háború lehetett.

1871 után közel 30 évig béke volt Európában, a felkelések, háborúk, új hatalmak megjelenése a kontinensen kívül különösképpen senkit sem érdekeltek Európában. A két marokkói válság viszont már hozzájárult az ellentétek fokozódásához. Bosznia-Hercegovina nemzetközi joggal ellentétes anektálása pedig nehéz helyzetet teremtett. Ez esetben az Osztrák–Magyar Monarchia saját szakállára, önállóan, bár Németország tudtával cselekedett. Az annexió válság azzal zárult, hogy Oroszország is elfogadta a változásokat (Alekszandr Izvolszkij külügyminiszter szerint Bosznia-Hercegovináért nem éri meg háborúzni). Ezekben az években a Monarchiában különböző, Szerbia súlyát csökkentő tervek születtek (például egy szávai délszláv államtest a Monarchián belül vagy a szerb területek felosztása a Monarchia és Bulgária között). Ezek az események veszélyeztették Szerbiát. Az annexió végső soron nem önmaga miatt jelentős esemény, hanem mert okot adott 1914-ben a háború kirobbanásához.

Popović aláhúzza, hogy a történettudomány már korábban bebizonyította, a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet csak ürügy volt a háborúhoz. A merényletek ekkor a politikai harc eszközei voltak, csak 1900 és 1913 között mintegy 40 merényletet követtek el uralkodóházak tagjai és magas rangú politikusokkal szemben. Ferenc Ferdinánd kellemetlen, arrogáns ember volt, sokan nem szerették őt a bécsi és a budapesti politikai körökben, terveit ellenkezést váltották ki. Gavriilo Princip szemében a főherceg annak a hatalomnak volt a jelképe, amely hazáját elfoglalta. A merényletet követően Bécsben két-három nap alatt a háborúzni akarók álláspontja lett meghatározó. Ausztria számára egy büntető hadjárat felelt volna meg leginkább, de ez az európai szövetségi rendszerek miatt elképzelhetetlen volt. Tisza István magyar miniszterelnök viszont ellenezte a háborút, arra utalt, hogy egy európai háború katasztrofális következményekkel járhat. Emellett nem volt teljességgel meggyőződve, hogy Szerbia valóban felelős a merényletért. A bécsi német követ július 1-jén értesítette Leopold von Berchtold osztrák–magyar külügyminisztert, hogy Németország mindenben támogatja Ausztriát a Szerbia elleni akcióban. Ferenc József II. Vilmosnak írt július 2-i levelében arra hivatkozott, hogy a merénylet az orosz és pánszláv körök műve, amelyek gyengíteni akarják a hármas szövetséget és le akarják rombolni birodalmát, emellett a délszlávokat egyesíteni akarják a szerb korona alatt. Mindezek a törekvések állandó veszélyt jelentenek a Monarchia számára, és ezért ennek megakadályozása érdekében Szerbiát meg kell gyengíteni. Július 6-án Németország jelezte, támogatja a Monarchiát és teljesíti szövetségi kötelezettségeit a háborúban.

Július 7. és 23. között folyt az ultimátum előkészítése. Tiszán kívül a közös minisztertanács tagjai nem elégedtek volna meg csupán a diplomáciai sikerrel, katonai megoldást akartak. A minisztertanács ülésén megvitatták egy világháború kitörésének lehetőségét is. A háború előtti diplomáciai lépések között kiemelt jelentőségű Raymond Poincaré szentpétervári látogatása, melynek során megerősítette a francia–orosz szövetséget, és kifejezte, Franciaország támogatja a Szerbiát segítő orosz lépéseket. Szergej Szazonov orosz külügyminiszter a látogatás ideje alatt táviratozott Bécsbe, óva intette a Monarchiát egy Szerbia számára elfogadhatatlan lépéstől. Július 23-án a belgrádi osztrák követ mégis átnyújtotta az ultimátumot. Az ultimátum Szerbia számára elfogadhatatlan volt. Szerbia a harcot választotta, ezt tanácsolta Oroszország is. Az orosz kormány nyilatkozatában 25-én kijelentette, hogy Oroszország nem marad közönyös Szerbia ügyében. Szazonov az állami dumában kijelentette: ha Szerbia elfogadta volna az ultimátumot, a Monarchia vazallusává vált volna. Oroszország nem akarja, hogy Európában Németország és a Monarchia szava legyen a döntő,

ezért megvédi a balkáni szláv államokat. Franciaország ezt követően több ízben közölte, eleget tesz szövetségi kötelezettségeinek, ha Oroszországot megtámadják. Július 28-án a Monarchia közölte, nem fogadja el Szerbia válaszát, és hadat üzent. Néhány napon belül megkezdődött az európai háború. A háború, állapítja meg a szerző, törvényszerűen – a bevezetőben megfogalmazott kérdésre válaszolva, szükségszerűen – következett be. Több évszázada ugyanis az volt a bevett mód, hogy az államközi kapcsolatokban jelentkező konfliktusokat háború útján rendezik. Ezúttal a központi hatalmak vélték úgy, hogy elérkezett az idő a pángermán törekvések megvalósítására.

Nikola B. Popović esszéjében az európai fejlődésből kiemeli, hogy Németországban a 18. századtól kezdve egy militáns politikai irányvonal érvényesült, amely egyre nagyobb európai dominanciára törekedett. Hasonlóan terjeszkedő szerepet játszott a Monarchia is a Balkánon. E nagyhatalmi törekvésekkel állt szemben a szerbség, melynek nemzeti kiteljesedését gátolni akarták, illetve a kis Szerbia, háta mögött az Orosz Birodalommal. Németország és a Monarchia 1914-ben nem gondolkodott el, mivel jár egy európai háború, s milyen felelősség terheli majd őket ezért. Az európai háborúban – amelynek kitörésében a sarajevói merénylet nem ok, hanem csak ürügy volt – Szerbia áldozattá vált.

A szerb történetírás a háborúval kapcsolatos felelősség kérdésében egységesnek tekinthető. Nem szól a világháború kapcsán viszont arról, hogy a balkáni kis államok ugyanúgy terjeszkedni akartak, mint a nagyok, s határaikat nem csupán a nemzetük által lakott területekre akarták kiterjeszteni, nemegyszer szembehelyezkedve a status quóval és a hatályos nemzetközi jogi rendezéssel, kész tények elé, kényszerű választás elé állítva a nemzetközi rendszer többi szereplőjét, újabb konfliktussal terhelve az egymás közötti viszonyokat. Nem kivétel e tekintetben Nikola B. Popović könyve sem, amely az európai háborúhoz vezető tényezők bemutatásakor a Balkán-háborúkat meg sem említi.

Bíró László